

GRADITELJSKI RAZVOJ KRŠANA

Marijan BRADANOVIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, Trg I. Klobučarića 1, 51 000 Rijeka
e-mail: mbradanovic@ffri.hr

U radu se temeljem komparativne analize: postojećeg stanja, arhivskih grafičkih izvora i analogija opisuje izgled kršanskog kaštela, kao jednog od najbolje sačuvanih, utvrđenih naselja, tipološki izrazito kontinentalnoga tipa, u istočnoj Istri. Naglasak je na opisu njegovoga izgleda u razdoblju kasnoga srednjovjekovlja i renesanse, kada se prostorno razvio u opsegu nepromijenjenom do današnjih dana. Posebna se pažnja posvećuje nestalim, no arhivski i terenskim preostacima potvrđenim, naknadno izmijenjenim i nepristupačnim detaljima utvrđene feudalčeve rezidencije, te izvornom izgledu podgrađa. Prostorna koncepcija i arhitektonsko oblikovanje kršanskoga kaštela uspoređuje se sa primjerima iz bližega okružja, u kojem je naselje povijesno funkcioniralo, osobito u kontekstu izraženih sličnosti kontinentalnog modela utvrđivanja i urbanizacije, te razlikama ali i nekim sličnostima u usporedbi sa susjednim mletačkim područjem.

Ključne riječi: Kršan, kaštel, podgrađe, srednji vijek, renesansa, barok, istočna Istra, arhitektura, urbanizam

OKOLICA, POLOŽAJ, IZGLED I URBANISTIČKI ODNOSI POJEDINI DIJELOVA NASELJA

Kaštel Kršan smješten je na jednoj od uzvisina iznad Čepićkog polja, nekoć istoimenog jezera.¹ Usprkos relativnoj pristupačnosti i blizini ceste Pazin-Vozilići njegove su vedute i danas dobrim dijelom sačuvane. Neposrednim okolišem kaštela prostiru se pašnjaci i slikovite krške stijene, formirane drevnim vodotocima. Kako Kršan nije poput Momjana, Kostela ili obližnjeg Boljuna, smješten na izrazito dominantnoj uzvisini, njegovu je mikrolokaciju vjerojatno prvenstveno uvjetovala, za obranu pogodna konfiguracija visokog stijenja, okruženog vrtačama i vododerinama. Depresije su tvorile prirodni obrambeni rov uokolo stijena nad kojima je podignuta utvrđena plemićka rezidencija. U širem smislu, smještaj Kršana treba promatrati unutar niza sličnih utvrđenih naselja i usamljenih plemićkih

¹ O isušivanju Čepićkog jezera, realizaciji davne ideje, koja se u nekoliko faza konkretizirala u razdoblju između dva svjetska rata iscrpno nas je izvijestio Milevoj, 1987, 99-104. Usp. Božičević, 2005, 155-156.

dvoraca, posijanih uzduž nekadašnjeg sliva rijeke Raše, sa zadatkom kontrole komunikacija u dolinama. U užem, u kontekstu kontrole putova podno zapadnih obronaka Učke, kako onih preko prijevoja, tako i onih u neposrednom zaleđu još od razdoblja pretpovijesti ključne luke u Plominskom zaljevu. Nadalje, šumarstva, stočarstva i ratarstva na plodnim padinama, kao i korištenja vodotoka, priobalja, te šireg močvarnog područja tadašnjeg gornjeg toka rijeke Raše i Čepićkog jezera, koje je, usprkos svoje zloglasne malaričnosti, pružalo odlične uvjete za poljodjelstvo, podizanje vodenica, ribolov, i lov.² Kao najbliži pandan ulazi Kršana nameće se, ne toliko bliži Čepić, koliko Kožljak, koji se izdizao nad suprotnom, istočnom obalom Čepićkog jezera.

Gotovo u potpunosti sačuvana je srednjovjekovna organizacija kršanskog okolnog prostora, šuma i pašnjaka s crkvom sv. Jakova podno kaštela i starim, kolnim, djelomično oploćenim pristupnim putem, kojeg danas skriva tratina i sloj zemlje.³ Nadomak Kršana i pokraj staroga puta prema crkvi sv. Jakova, nalaze se ostaci pravokutne gradnje presvođene bačvastim svodom dimenzija 4,50x3,50 m. Građena je s malo žbuke, neuslojenim lomljenjem i masivnim ugaonim blokovima. Ima segmetno lučeni ulaz, formiran u građi ziđa a unutrašnjost njoj providaju poput strijelnica uski prozori, par uz vrata na pročelju, te po jedan na začelju i sjevernom zidu. Vjerojatno je u pitanju poljsko sklonište, možda i stražarnica, iz razdoblja Uskočkih ratova.⁴ Uokolo crkve sv. Jakova, smještene na padini oko pola kilometra sjeverno od grada, danas se prostire groblje. B. Fučić je prilikom svojeg glasovitog rekognosciranja spomenika istočne Istre, ziđe crkve zatekao dobrim dijelom ogoljeno od

² Za ilustraciju povijesnog izgleda područja, prije isušivanja Čepićkog jezera u razdoblju između dva svjetska rata, prostiranja šuma, pašnjaka, poljodjelskih kultura, trstika i smještaja vodenica, dobro može poslužiti priloženi segment inače vrlo dugačke karte sliva rijeke Raše iz 1771. godine. Slabo poznata karta dokazuje još ranije melioracijske težnje a čuva se u Kartografskoj zbirci Državnog arhiva u Rijeci. Izradio ju je Gasparo di Penko, kojeg vjerojatno možemo poistovjetiti s von Penkom ili von Benkom (kako se pogrešno navodi u literaturi), autorom akvareliranog crteža plana grada i luke Rijeka iz bliskoga razdoblja (1776. godine). Crtež je vrlo sličan, iako se radi o različitim mjerilima, dok se izgled slova čak i podudara. Usp. Ekl, 1994., 170-171 (Plan Rijeke). Kršansku je kartu kao Penkov nadređeni potpisao i inženjer Gajetano de John. Na njoj su ucrtani brojni mlinovi. Valvasor ističe da je «Kršanska i šumberska zemlja bogata snopljem i groždem te mnogo rodi žitom i vinom», dok je susjedna čepićka zemlja «...obdarena s mnogo dobra vina, žita ali i s mnogo sijena. Tamo knezovi Auersperg uzgajaju kobile. Tu ima i mnogo šuma, divljači i ptica, a osobito mnogo fazana. Ali zrak toga kraja prilično je daleko od toga da bude zdrav, jer preblizu toj zemlji leži jezero. Nadalje, «...I oko Kršana nalazi se prilično mnogo vinograda koji daju vino koje je dobro i zdravo, a nije prejako.» O Raši: «...Rijeka Raša teče iz Čepićkog jezera pa ide prema moru. Ona nosi svakojake ribe, a na njoj je i mnogo mlinova.» Z. Sušić, 1970, 118, 120.

³ Put označen česticama 2281 i 2282 dokumentiran je u Katastru Franje I. koji se čuva u tršćanskom Državnom arhivu, a nazire se i na terenu, podno poklonca na ulazu u Kršan i nove ceste koja ga je presjekla. Usp. Archivio di Stato di Trieste, Mappedel catasto franceschino, Chersano, 1821. Kod Valvasora, Kršan je slično kao i sada, okružen pašnjacima i voćnjacima a podno sjevernih zidina nalazio se i ograđeni vrt, čiji se ostaci i danas dobro raspoznaju. Usp. Valvasor, 1689, XI. 301, list 107.

⁴ Konzervatorski tim koji ju je pohodio s namjerom popravka, pretpostavljao je da se radi o ruševini romaničke crkve, no ništa danas vidljivo na terenu ne upućuje na takav zaključak. Usp. Pošćić, Perčić, Jenko, Putni izvještaj, 1953. Gradnja je dosta nalik mletačkim stražarnicama podizanim u doba Uskočkoga rata na krčkim visovima s kojih se kontrolirao Vinodolski kanal.

žbuke, premazano samo tankim slojem vapnenog naliča, pa je opisao njezin građevni razvoj počevši od gotičke faze i zaključivši s obnovom zdanja, nadogradnjom perimetralnih zidova i prigradnjom sakristije datiranima natpisom u 1814. godinu. Danas je crkva grubo prežbukana i ne naslućuje se građa njezinoga ziđa, pa se moramo osloniti na Fučićev opis (Fučić, 1953, 92). Pažnju nam, stoga, više privlači njezina unutrašnjost. Ondje je početkom devedesetih godina prošloga stoljeća pod tankim slojevima vapnenih naliča otkriven glagoljski natpis iz 1593. godine, očito spomen na popravak izveden koncem XVI. stoljeća. Natpis potpuno korespondira s nalazima oslikanih posvetnih križeva, djelomično vidljivim na istom sloju naliča. Iz vremena renesanse je škropionica ukrašena dijamantnim nizom i zvono koje se danas nalazi u zbirci Muzeja u Pazinu, datirano glagoljskom datacijom u 1542. a rimskim brojkama u 1541. godinu (Fučić, 1982, 225). U podnici, među povlaštenim ukopima mjesnih službenika, župana i sudaca, koji su se ondje, sudeći prema sadržaju rustično klesanih natpisa nadgrobni ploča, odreda stali ukapati tek u kasnom XVII. i XVIII. stoljeću, posebno istaknuto, središnje mjesto, zauzima štitom i kićenom kacigom reljefno ukrašena ploča, koju obrubljuje natpis vješto uklesan goticom. U polju štita i povrh kacige ponavlja se motiv strelice iz grba Kršanske gospode. Rubovima ploče teče standardni sepulkralni natpis koji spominje pokojnika iz roda Kršanskoga plemstva a datiran je u 1415. godinu.⁵ Pred ulazom u kaštel nalazi se barokni poklonac. Idealnu sliku krajolika donekle remeti današnja prilazna cesta, novovjeka komunikacija trasirana u XIX. stoljeću, na kojoj se smjestilo svega par stambenih novogradnji.

Povijesnom cjelinom topografski i danas dominira nekadašnji plemićki kaštel, smješten u jugoistočnom dijelu izdignutog, južnog dijela povijesnog naselja. Usporedba sadašnjeg stanja na terenu i povijesnih ilustracija, otkriva nam tipični izgled sukcesivno dograđivane kontinentalne, utvrđene feudalne rezidencije, čiji se tlocrt prilagođavao stijenama ponad kojih se uzdizao. U zenitu svoje klasične, izrazito fortifikacijske faze XVI. stoljeća, sastojao se iz ulaznog trakta, iznad kojeg se uzdizala obrambena kula, najjačega *donjona* ili utočišne kule, te još dviju kula koje su branile južne uglove utvrđenja, zatim ziđa koje ih je međusobno povezivalo, palasa ili kaštelanove rezidencije i dvorišta.

⁵ anno · domini. / M · C · C · C · C · XV. obiit nobilis / vir julianus (?) / ... charsani hic sepultus (prema Fučiću). Fučić pokojnikovo ime razrješava kao Julije, što se ponavlja u nizu kasnijih publikacija a naknadno se predlaže i inačica Tulije. Ime s izlzanog natpisa predlažem pročitati kao Ivana (Iohannesa) čime ga možemo povezati s istoimenim članom obitelji koji je prema de Franceschiju živio od 1360. do 1412. Kao prinos nekoj budućoj sintezi istarskih klesarskih radionica bitno je istaknuti da je reljef vrlo blizak onima koji se izdižu nad portalom pazinskog kaštela. Usp. B. Fučić, 1953, 92. De Franceschi, 1936, 222 i popratna stranica s rodoslovljem.

Dok je utočišna kula, zbog svoje nepristupačnosti, ostala gotovo intaktno sačuvana u oblicima iz razdoblja zrelog i kasnog srednjovjekovlja, preostali su dijelovi fortifikacija pretrpjeli opsežne adaptacije, nadogradnje i pregradnje, pa i rušenja. Ne smiju se zaboraviti ni oštećenja koja je kaštel pretrpio u habsburško-mletačkom ratovanju početkom XVII. stoljeća. U potpunosti nedostaje jedino krajnji zapadni dio kaštela, koji se nalazio na mjestu današnje betonirane površine, između župne crkve i današnjeg zapadnog ruba kaštela. Vjerojatno je potpuno srušen još u XIX. stoljeću, negdje ubrzo po izradi prvog austrijskog katastra i u vrijeme uspostave novog, reprezentativnog zapadnog ulaza u kaštel iz pravca crkve a već je kod Valvasora bio prikazan u izrazito ruševnom stanju (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107).⁶

Zapadnije se na strukturu utvrđenog dvorca, u povišenom, južnom dijelu naselja nadovezuje župna crkva, dvobrodna građevina nastala barokizacijom gotičke jezgre, koja se dijelom odvijala i proširenjem na štetu kršanskih fortifikacija.

Povijesnoj cjelini Kršana iznimnu kvalitetu pridodaje izvrsno sačuvano podgrađe, koje se donjim dijelom utvrđenog naselja spušta prema sjeveru.⁷ Oskudne prilike kršanskoga novog vijeka uvjetovale su relativno dobru sačuvanost njegove rane faze. Očito je da kasnije nije bilo ni sredstava ni potrebe za radikalna rušenja skromnih, izvornih katnica ili novogradnje, pa su se mahom odvijale adaptacije i nadogradnje. Iz brojnih detalja najstarijih kuća, može se iščitati njihov renesansni postanak, pa možemo zaključiti da su se u tom razdoblju, prvotne drvene nastambe stale sustavnije mijenjati s kamenima. Iako su primarne renesansne profilacije u podgrađu relativno rustične, ne treba podcjenjivati urbanističku zamisao, koja u formiranju kućnih nizova podsjeća na svojevrsnu rustificiranu, sjevernjačku inačicu Svetvinčenta, mada su međusobni odnosi kaštela i podgrađa sasvim različiti, prvenstveno zbog nizinskog položaja potonjega primjera, koji je renesansnom graditelju nesmetano omogućio razvijanje idealnog grada. Kršanski kućni nizovi najprije su se formirali na otvorenom prostoru poljane ispod plemićke rezidencije a zatim, intenzivnije, vjerojatno tek nakon razdoblja Uskočkih ratova i uz zidine.⁸ Nisu, kao što je to ponegdje bio slučaj, predstavljali supstitut gradskim zidinama, mada je dio prigradnji poput lože i nekoliko kuća na suprotnom, zapadnom rubu naselja već u doba renesanse iskoristio pogodnost postojanja zidina, koristeći ih kao kućna začelja.⁹ Ratne su prilike uvjetovale brzu izgradnju novog

⁶ Na prvom austrijskom katastru još je u jugozapadnom dijelu kaštela postojao istak, koji se protezao i na unutarnji prostor današnje kuhinje u dvorištu kaštela a imao je pročelje orijentirano prema unutrašnjosti kaštela.

⁷ Kod sličnih, preostalih kaštela, upravo su podgrađa pometena novogradnjama kasnog XIX. stoljeća, ponegdje i samo zato da se "raščisti" okoliš samog kaštela, koji je smatran jedinim "pravim" spomenikom.

⁸ Kod Valvasora su zidine uglavnom još bile slobodnostojeće i tek je nekoliko najmanjih kuća bilo prislonjeno uz njih ili položeno u neposrednoj blizini.

⁹ Npr. u podgrađu obližnjega Žminja ili u Belom na otoku Cresu te Dobrinju na Krku.

obrambenog prstena oko cjelokupnog podgrađa, opremljenog stražarskih ophodom i puškarnicama. Početak izgradnje vjerojatno se može datirati već u XV. ili početak XVI. stoljeća. U to doba, ubrzano utvrđivanje podgrađa ponajviše diktiraju vijesti o prodorima Turaka a kasnije i mletačko-austrijsko suparništvo. Pojavu dodatnih, niskih obrambenih prstena, uvjetuje i širenje vatrenog oružja. U podgrađu se, zlu ne trebalo, moglo uzbjeg primiti i seosko stanovništvo okolnih područja, skupa s njegovom stokom. Nadogradnje, izgradnje ili rekonstrukcije XVII., XVIII. i ranog XIX. stoljeća, uglavnom skladno nadopunjuju prvotnu sliku kršanskog suburbija. Primjenom tradicionalnih materijala i oblikovanja, u ambijent se uklapa čak i škola izgrađena u doba kasne Austrije. Ipak urbanistički promatrano, kršanska škola je visinskim gabaritom i zasjedanjem na izvorno glavno stjecište podgrađa, na mjestu ladonje, između ulaza u podgrađe, kašće i lože te ulaza u utvrđeni dvorac, ipak narušila idealnu povijesnu sliku.

UTVRĐENA PLEMIĆKA REZIDENCIJA

Put opločen «na nož» slaganim priklesanim lomljencem iz pravca glavnih gradskih vrata vodi do glavnog ulaza u utvrđenu feudalčevu rezidenciju. Izvorno se nad ulazom vjerojatno uzdizala prohodna kula. Ispred njega nalazilo se niže predziđe dokumentirano kod Valvasora, čiji su preostaci možda sačuvani u ogradi i podzidu prilaznog puta prema ulazu u utvrđenu plemićku rezidenciju.¹⁰ Među danas vidljivim otvorima na sjevernom pročelju, najstarija je jedna pravokutna, horizontalno položena puškarnica na kasnogotički način skošenih bridova okvira, smještena u nižoj zoni ziđa, zapadnog krila ulaznog dijela.¹¹ U višoj zoni prvoga kata, nalazi se par jednostavnih pravokutnih prozora obrubljenih kamenim gredama. U visini završnoga, drugoga kata, nižu se tri velika prozora, ukrašena plitkim povijenim konzolama i vijencima kasnobaroknoga oblikovanja. Prva su dva, skupa sa sasvim sigurno još novijim, jednostavnije profiliranim vratima koja izlaze na balkon, gušće položena, a njihov se raspored izrazito podudara s trima većim, polukružno zaključenim otvorima, prikazanima kod Valvasora. Takvi prozori kakvi su nam dokumentirani kod Valvasora, sigurno nisu imali veze s fortifikacijskom funkcijom, no na našem području nisu bili

¹⁰ Sličan barbakan ispred ulaza u grad Valvasorov crtač dokumentira kod nedalekog Brseča a ondje su i na terenu sačuvani njegovi preostaci. Na žalost, preostale su kule kršanskog plemićkog kaštela i danas ruševne, kao što je to bio slučaj i u drugoj polovici XVII. stoljeća.

¹¹ Upravo ta puškarnica uz još jednu, nasuprotnu, smještena na istočnom dijelu pročelja ulazne prohodne kule, prikazana je kod Valvasora. Druga danas nije vidljiva, ali vjerojatno bi se ukazala po otucanju žbuke sa pročelja. Usp. Valvasor, 1689, XI., 301, list 107.

neuobičajeni u višim etažama, tj. u stambenim dijelovima, kasnosrednjovjekovnih kula kaštela.¹² Zanimljivi su, za svoju sadašnju funkciju predimenzionirani trostruki konzolni nosači današnjeg balkona, koji sasvim podsjećaju na konzole berteski, poput one sačuvane nad pićanskim glavnim vratima ili, još više, one smještene uz polukružnu kulu na istočnoj strani pazinskog kaštela. Kroz novija, jednostavno, profilirana vrata polukružnoga okvira (XIX. st.?) ulazi se u odlično sačuvani renesansni svođeni hodnik, popločen masivnim pločama i opremljen uklesanim odvodnim kanalima. Unutarnja, polukružna renesansna vrata sjeverozapadne kule, izvedena od kraćih segmenata vertikalnih greda, presječenih karakterističnim horizontalno položenim vežnjacima, vodila su u bočno prizemlje, vjerojatno namijenjeno straži. U jugoistočnom uglu hodnika, pokraj strmog stubišta koje vodi prema unutarnjem dvorištu, nalaze se niska pravokutna vratašca, uokvirena masivnim, pravokutno uobličenim gredama, za koje tradicija hoće da se tu nalazio “pržun”.¹³ Stubište vodi u dvorište nad cisternom. Po otucanju žbuke, vjerojatno će se ukazati još pokoji izvorni, fortifikacijski otvor, poput onih dokumentiranih kod Valvasora, barem na nekad izbočenom dijelu zapadnog lica nekadašnje prohodne kule, jer ono nije pretrpjelo većih otvaranja novijih prozora. Također će se ukazati i izvorni, dobro uslojeni gotičko-renesansni kvadri zida, koji se i danas naziru pod žbukom.

Iz hodnika, na istom se hodnom nivou ulazi u dvorište, smješteno između vanjskog zida kaštela, prizemlja palasa i kasnogotičkog podstoja utočišne kule. Podstoj dobrim dijelom svoje početne visine obrubljuje živu stijenu nad kojom se izdiže kula. I ovo je dvorište opločeno pločama, nešto manjim i drugačije orijentiranim, od onih u branjenom hodniku ulazne kule. Bitan element dvorišta je preostatak vanjskog, sjevernog zida kaštela s obodnom šetnicom. Nad njom je u baroku nadograđen zid, popunjavanjem zubaca kruništa, radi izvedbe krovništa i formiranja stambenog prostora. Na toj je nadgradnji izveden prozorski otvor s konzolama i vijencem, identičan onima na, prije opisanoj, prohodnoj kuli. Pod žbukom, negdje u visini podanka ovog otvora, možemo očekivati i nalaz zazidanog zupčastog kruništa iznad šetnice, vidljivog kod Valvasora. Dvorištu tlocrtno pripadaju ostaci premoštenja između palasa i utočišne kule. S istoka ga obrubljuje vanjski obrambeni zid, u novom vijeku ojačavan

¹² Danas nije moguće egzaktno utvrditi izvorni izgled i dimenzije, jer se na njihovom mjestu sada nalaze veći pravokutni otvori. Ipak, dimenzijama ovih otvora može odgovarati luk renesansne monofore koji je sekundarno uzidan u nasuprotnu, jugoistočnu kulu kaštela. Usporedbe radi, kasnogotička kula krčkoga kaštela dijelom je bila raščlanjena kićenim monoforama a kula omišaljskog kaštela imala je reprezentativnu biforu. Sudeći prema sadašnjim perforacijama zidnog plašta i Valvasorovom prikazu, slične je otvore u gornjim etažama mogao imati obližnji kaštel Posrt ili Šabec pokraj Belaja.

¹³ Zatvor za neposlušne kmetove važan je element ovakvoga dvorca. Imao ga je čak i Novi Lupoglav, projektiran i izveden u sasvim različitom, manirističkom i baroknom duhu druge četvrtine XVII. stoljeća. Usp. Bradanović, 2006, 189.

skarpom. Između palasa i donjona vjerojatno se komuniciralo drvenim pokretnim mostićem ili nekom sličnom konstrukcijom čiji se upornjaci raspoznaju na okvirima portala donjona i ispod njih. Naknadno je međuprostor između njihovih istočnih lica zidova spojio novi obrambeni zid sa šetnicom i puškarnicama u dva reda, kakve su kod Valvasora dokumentirane na vanjskom obrambenom prstenu. U XVII. ili XVIII. stoljeću prvobitnu komunikaciju preko pokretnog mosta zamijenilo je premoštenje koje je počivalo na drvenom gređu i daskama, u punoj širini lica utočišne kule. Gređe se oslanjalo na ziđe palasa i utočišne kule, za treći upornjak, iskorišten je pripadajući dio vanjskih zidina koji ih je povezivao, uz proboj novog prozorskog otvora i fino žbukanje unutarnjeg lica, dok je četvrti zid počivao na luku, tom prilikom sazidanom između ugla utočišne kule i palasa. Zid je opremljen istovjetnim prozorskim otvorom. Ova je prolazna prostorija dodatnim probijanjem ziđa palasa dobila još jedan ulaz. Sačuvan je i trag njezinog jednostrešnog krovišta. Kao zanimljivost, na opisanom vanjskom istočnom zidu koji spaja kulu s palasom, treba spomenuti sekundarno ugrađen grb Kršanskih (konkavna forma upućuje na kraj XV. ili XVI. stoljeće) koji je snalažljivom intervencijom u žbuci, pretvoren u grb obitelji de Fin, tj. strijela je pretvorena u sidro.

Glavno dvorište s cisternom vjerojatno je imalo raniju fazu, koja je neposrednije korespondirala s nivoom ulaznog hodnika i prizemlja kaštela. Postojeća cisterna umetnuta je u XVII. stoljeću, o čemu svjedoči forma otučenog štita sačuvanog u donjem dijelu njezinoga kruništa, na kojem se sada razaznaje samo dio datacije.¹⁴ Opločenje i novo krunište cisterne, koje je nasadeno na ranije poligonalno grlo, iz klasicističke su faze prve polovine XIX. stoljeća, također sa sačuvanom datacijom na kruništu (G. Z. F.F. 1834.) Na vijencu nove krune pliće su uklesani inicijali G. S. što se, kao i glavni natpis, možda odnosi na Giuseppea Sussanija, jednog od vlasnika kaštela.¹⁵ Iz tog je vremena i portal koji vodi u prvi, renesansno presvođeni kat palasa (s natpisom G. Z. 1834) te zajedničko vanjsko stubište palasa i stambenog prostora prohodne kule, zatim izvedba tzv. kuhinje u dvorištu i uspostava novog reprezentativnog ulaza sa prilaznim stubištem iz pravca crkve. U vrijeme izvedbe ovog, zapadnog ulaza u kaštel, negdje početkom XIX. stoljeća formiran je pripadajući dio zapadnog ogradnog zida koji povezuje zapadni zid prohodne kule i zid kuhinje.

Velika kuhinja nastala je većim adaptacijama, pregradnjama i rušenjima u XIX. stoljeću. Za njezin ulaz iz pravca dvorišta s cisternom iskorišten je jedan kasnogotički portal, koji se vjerojatno nalazio negdje u reprezentativnom dijelu feudalčeve rezidencije. Portal je

¹⁴ Danas su još jedva vidljive jedinica i odmah iza nje 6 a Fučić je čitavu dataciju pročitao kao 1666. Usp. Fučić, 1953, 91.

¹⁵ Sussanija (Suzanića) kao ugarskoga državljanina i nasljednika kaštela spominje C. de Franceschi. Usp. de Franceschi, 1964., 285.

pravokutno profiliran, ukrašen višetrakim štapnim profilima i sada radiranim grbom. Na južnom zidu kuhinje sačuvano je veliko ložište a s vanjske strane toga tanjega i nepravilnije građenog zida i jedna zazidana puškarnica baroknog postanka, nalik onima na lomljencem zidanom istaku istočnog zida kaštela. U ovom se području na Valvasorovom prikazu Kršana naziru vrlo ruševni ostaci visoke jugozapadne kule kaštela (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107).

U donje dvije, presvođene etaže, palas je zidan u tipičnim prijelaznim, kasnogotičko-renesansnim oblicima o čemu nam svjedoči gradbeni opus od dobro uslojenih klesanaca. Takav opus zida mjestimično kontinuiru i u radikalno pregrađenim i vrlo ruševnim dijelovima drugog kata palasa. Na sjevernom pročelju palasa orijentiranom prema *donjonu*, sačuvan je izvorni, polukružno profilirani ulaz u prizemlje i do njega jedan naknadno probijeni portal pravokutnog oblika, nadvratnika ukrašenog visokorenesansnim profiliranim vijencem. U visini kata sačuvani su karakteristični, kasnogotički mali, sada zazidani, pravokutni i lučno zaključeni otvori, konstruirani od masivnih kamenih blokova, bez profilacija koje bi se isticale na zidnoj površini. U gornjim se zonama nalaze naknadni prozorski otvori iz razdoblja visoke renesanse, baroka i XIX. stoljeća, dijelom probijajući izvorni slog klesanaca a dijelom predstavljajući sastavni dio nadogradnje. Kod Valvasora je palas prikazan prekriven jednostrešnim krovom, dakle u obliku karakterističnom za ovaj tip zdanja u kontinentalnoj kasnoj gotici i renesansi. Zanimljiv je na ovome prikazu kasnorenesansni otvor s vijencem, centriran na zabatnom pročelju palasa (Valvasor, 1689, XI, 301, list 107). Danas ondje nedostaju kamene grede okvira, no sačuvan je njegov zazidani obris. Raspoznatljivo je i proširenje zone ispune u zidu, u kojoj se vijenac nekad nalazio. Vijenac je čak i sačuvan, ali sekundarno postavljen na naknadno probijeni, bočni prozorski otvor palasa.

Gornji dijelovi nadgrađene istočne fasade palasa perforirani su uglavnom novim, velikim, prozorskim otvorima XIX. a dijelom i prve polovine XX. stoljeća (uži, sasvim recentni otvori bez kamenih okvira). U ovom je dijelu vanjsko zide palasa, susjednog *donjona* i opisanog međuzida, naknadno ojačano skošenjem, radi zaštite od topovske vatre. Dijelom je ono zidano od sekundarno upotrebljenih klesanaca od kakvih je građena jugoistočna kula, vjerojatno materijalom njezinih nekadašnjih viših katova, ili onim naknadno porušene jugozapadne kule. Negdje u razdoblju baroka, na istočnom je zidu prigraden uski rizalit s latrinom. Zidan je lomljencem i prekriven jednostrešnim krovom s pokrovom od škriple. Na njegovom uskom, južnom zidu raspoznaju se zazidane pravokutne puškarnice vrlo uskoga proreza i rustično obrađenih kamenih okvira, koje se mogu pripisati najkasnijem baroknom razdoblju ojačanja i popravaka kršanskih fortifikacija. Kako je građa dobrog dijela istočnog

ziđa palasa još skrivena žbukom, nije potpuno jasan prijelaz iz gotičko-renesansnog sloga donjih zona ziđa u naknadne faze, koje su nadograđivane i nad stražarskim ophodom.

Zapadni zid nadogradnje palasa, zidan daleko nekvalitetnijm opusom od donjih zona ima niz velikih prozorskih otvora XIX. stoljeća. Ondje je sekundarno ugrađen jedan zoomorfni maskeron koji je izvorno imao funkciju rigalice.¹⁶ Od južne nadogradnje palasa, preostali su ostaci u ruševnom stanju, jer je u elevaciji unutrašnjost palasa spajana s jugoistočnom kulom. U supstrukcijama je pak sačuvan kvalitetno, velikim klesancima zidan zid primarne faze palasa.

Jugoistočna je kula najprije u kasnom baroku a zatim i u posljednjoj fazi nadogradnje kaštela u XIX. stoljeću, bila inkorporirana u palas, pa se prije sanacijskog zahvata (koji bi ujedno trebao biti konzervatorsko-istraživački), teško razaznaju njezini primarni oblici a osobito suodnos s izvornim zidom palasa (između njih se prostirao hodnik čiji se svod nedavno urušio). Imala je u kontinentalnoj kasnoj gotici čest oblik pravokutnika a ne kvadrata, vjerojatno i stambeni kat. I ona je danas u ruševnom stanju, prvenstveno zbog velikih perforacija koje je pretrpjela izvedbom prozorskih otvora u XIX. stoljeću. Kod Valvasora se ova kula djelićem nazire u drugom planu a prikazana je u impozantnoj visini, no već u ruševnom stanju. Danas nam mjestimično otpala žbuka u donjim zonama vanjskog ziđa kule otkriva vrlo kvalitetni, uslojeni gradbeni slog ali i karakteristične kasnogotičke zazidane puškarnice u formi položenog pravokutnika. Dio primarnih struktura poveznice palasa sa sjeveroistočnom kulom urušio se 2002. godine. Zanimljiv je jedan naknadno probijeni otvor kojim je ovaj prostor, očito u fazi kada je već izgubio obrambenu funkciju, komunicirao s dvorištem kaštela. Luk otvora nastao je adaptacijom segmenata jednog iznimno kvalitetno klesanog ranorenesansnog prozora u koji je, očito u vrijeme sekundarnog ugrađivanja, ubačen zaglavni kamen s datacijom u 1776. godinu (foto-dokumentacija Konzervatorskog odjela u Rijeci).¹⁷ Barokni je ključni kamen u međuvremenu nestao.

Kako je to čest slučaj, na utvrđenom dvorcu su zbog kvalitete zidanja relativno najbolje sačuvane najstarije građevne strukture. Glavna, utočišna kula, ili *donjon*, primarno je imala dvojnu funkciju najisturenije kule nad pristupnim putem (prije fortificiranja podgrađa) i posljednje obrane u slučaju osvajanja drugih dijelova kaštela. Smještena je na način romanike,

¹⁶ Teško je ulaziti u komparativnu analizu ove shematski izvedene i relativno rustične skulpture, no za razliku od erodiranih i nedostupnih rigalica *donjona* ovdje je još sačuvan klesarev rukopis. Obrada groteskno prikazane njuške poput načina izvedbe nosa i svrdlom izvedenih perforacija zjenica očiju, ponajviše podsjeća na niz figuralnih konzola župne crkve u Oprtlju. Usp. Ivančević, 1963, 19-44, Bradanović, 1999, 85-92.

¹⁷ Najbliži pandan kvaliteti ovoga renesansnoga luka s precizno klesanim ovulima i astragalima nalazimo na prozorima drugoga kata palače Salomon u Gračišću koja, kao da je iz Poreča prenesena u unutrašnjost Istre, što je zapazio još Budinich pišući o «kući venecijanskog karaktera u grofovskoj zemlji». Usp. K. Budinich, 1984, 76.

temeljena na nepristupačnoj hridi koja je nadvisivala pristupni put. Ipak, već i njezine izvorne strukture, ukazuju na prijelazno, romaničko-gotičko oblikovanje. Temeljna su obličja usamljenog *donjona* romanička. Kula je zidana kvadrima dobro klesanim i na unutarnjem licu ziđa. Na prijelazu iz baznog dijela zid se sužava u elevaciji. Položaj visoko smještenih, polukružnih, ulaznih vrata, kojima se prvotno vjerojatno moglo prići tek drvenim stubištem a tek kasnije, vjerojatno mostom a zatim i natkrivenim hodnikom iz palasa, također je dio romaničke tradicije, kao i male strijelnice u formi uspravljenog pravokutnika te izvorno zupčasto krunište. Mogući raniji slojevi kriju se u arheološkom sloju supstrukcija a treba primijetiti i izostanak bilo kakvog traga svodenja prizemlja *donjona*. Kasnogotička ojačanja temelja i baze kule, dobrim se dijelom protežu ispod nivoa podnice, obuhvaćajući lice živca. Na zidu kule zasad se uočavaju tri faze strijelnih otvora. Ponajprije pravokutne strijelnice, tj. uski vertikalni prorezi u građi ziđa, zatim horizontalno položeni otvori, sada zazidani opekom i puškarnice specifičnog kruškolikog oblika otvora, kruga koji se prema vrhu sužava u prorez, isklesanog u monolitnoj ploči. Na zidu uokolo vrata *donjona* raspoznaju se preostaci utora drvene konstrukcije pokretnog mostića kojim je, nakon izgradnje palasa, bila s njime spojena. Rigalice u gornjem dijelu ziđa kule imaju uobičajene zoomorfne oblike a logično ih je povezati s fazom stilski kasnogotičke adaptacije.¹⁸ Najzanimljivija je tadašnja izvedba križno-rebrastog svoda i završne kamene platforme koju je nosio, čvrste da podnese veći teret vatrenog oružja. U unutrašnjosti se zasad iščitava, za fortifikacijsko graditeljstvo raskošni kasnogotički križno-rebrasti svod, otisci međukatnih konstrukcija i stubišta kojim se dopiralo do malog prolaza pod svodom, koji je vodio na vrh kule. Svod snažnih, plastično istaknutih, trostranih rebara, zaključen je atipičnim ključnim kamenom u formi rozete u čijem se središtu nalazi još jedan manji cvijet uokviren lišćem.¹⁹ Izvana su, usprkos suprotnim tvrdnjama starijih autora, vidljivi i izvorni zupci kruništa, reškama odijeljeni od kasnogotičkih ispuna.²⁰ S unutarnje se strane kruništa, bolje nego izvana, raspoznaje adaptacija, kojom je zatvoreno izvorno zupčasto krunište umetanjem uobičajenih, kruškolikih puškarnica u zidanim nišama.

¹⁸ Najbližu paralelu nalazimo u dvorištu Pazinskog kaštela. Kod Valvasora su precizno prikazani detalji *donjona* poput rigalica i karakterističnih kruškolikih puškarnica. Valvasor, 1689, XI. 301, list 107.

¹⁹ Iako nema dovoljno argumenata za pouzdaniju atribuciju treba zapaziti da su kruti rez reljefa i atipična reinterpretacija motiva, dosta nalik načinu lokalnih kasnogotičkih klesarskih radionica, koje su u prvim desetljećima XVI. stoljeća djelovale na području sjevera Istre. Osobito raznolikim, neobičnim rozetama i zdepastim akantovim listovima kapitela župne crkve u Oprtlu.

²⁰ Ranije je istraživače zbunjivao idealizirani crtež koji je krajm XIX. stoljeća izradio G. De Franceschi, pa bi lakonski zaključili da se oni nisu sačuvali, jer ilustrator u ovom segmentu nije prikazao postojeće stanje zazidanih zubaca, nego zamišljeni izgled prethodne faze, koju je dobro uočio. Usp. de Franceschi, 1936, popratna ilustracija G. de Franceschija. Reproducirana je i u: de Franceschi, 1964, 281.

ŽUPNA CRKVA SV. ANTUNA

Župna crkva ima dvije lađe a zaključena je visokim pravokutnim svetištem. Ovaj relativno rijedak oblik rezultat je radikalne barokizacije XVIII. stoljeća, kada je prvotnoj, srednjovjekovnoj, kasnoromaničkoj ili vjerojatnije gotičkoj jednobrodnoj crkvi, pridodan još jedan brod. Prema V. Markoviću to se moglo dogoditi 1740. godine, jer je ta godina uklesana na stupovima pjevališta.²¹ Prema istom autoru, kršanska župna crkva nadovezuje se na slična rješenja (Belgrad u Vinodolu, Lovran) nastala prema uzoru na dvobrodnost trsatske franjevačke crkve. (Marković, 2004, 18, 19).²² Uz današnji sjeverni a nekoć jedini brod, već je u XVII. stoljeću prigradena i danas postojeća pobočna kapela. Datirana je natpisom u 1676. godinu.²³ Valvasor nam je dokumentirao ovu fazu jednobrodne crkve, kraće za prostor današnjega prezbiterija, s kapelom pridodanom uz sjeverni perimetralni zid. Na sjevernom su zidu danas vidljiva dva jača glatko i ravno ožbukana istaka prekrivena kanalicama. Ispod nove obrade, vjerojatno se kriju gotički kontrafori. Ovdje treba spomenuti da je, prema tradiciji, po ukidanju pavlinskoga reda koncem XVIII. stoljeća, par oltara koji se nalazi u novoj, južnoj lađi prenesen iz pavlinske crkve na Čepićkom jezeru.²⁴ Tradiciju preseljenja inventara pavlinske crkve možda potvrđuju drvozrebarene skulpture svetaca glavnoga oltara kršanske crkve, na kojima se raspoznaje karakteristična manira pavlinske drvorezbarske radionice P. Riedla. Na zaravni ispred crkve (k.č. 362 k.o. Kršan) nekoć se prostiralo groblje. Podno crkve uzdiže se zvonik, koji je u još uvijek prisutnoj baroknoj tradiciji podignut 1803. godine.

ZIDINE PODGRAĐA

Gotovo je u cijelosti očuvan obrambeni prsten uokolo kršanskog podgrađa. Urušio mu se sjeverozapadni ugao a u stanju su ruševnosti i manji dijelovi sjevernog pravca pružanja. Ove

²¹ Dakle to bi ujedno moglo biti i vrijeme rušenja pripadajućeg dijela vanjskih zidina. Zahvat se mogao odvijati u duljem vremenskom razdoblju, jer je glavni oltar, logična kruna takvoga posla, datiran u 1795. godinu a ograda uokolo crkve u 1796. godinu.

²² Tome se može pribrojiti i dvobrodnost župne crkve staroga Hreljina u Vinodolu, kao i grobljanske crkve sv. Nikole u Velom Brgudu.

²³ Donosi ga Fučić, 1953, 93. PIA OPE COMMUNITATIS/SUFFRAGIO ECCLESIARUM/AC INDUSTRIA AD MODUM/REV(EREN) DI THOMAE LAZARICH/PAROCHI OPUS HOC ERECTUM EST ANNO SALUS 1676.

²⁴ Isti, 93.

su zidine većim dijelom ožbukane, no koliko se nazire podignute su dobro obrađenim i uslojenim kvadrima, koji ponajviše ukazuju na njihov relativno rani postanak.²⁵ U neposrednom okolišu rijetki su primjeri sačuvanih podgrađa utvrđenih feudalnih rezidencija a još su rjeđe sačuvane fortifikacije takvih podgrađa. Sve je to stradavalo u čišćenjima provođenim još od ranog XIX. stoljeća. Prsten nije raščlanjen kulama, mada su zidine u Valvasorovo vrijeme bile nešto izdignute na ključnim pozicijama, pokraj portala, na sjeveroistočnom a možda i na danas urušenom sjeverozapadnom uglu. Na istočnoj su strani današnje zidine rastvorene velikim, polukružno oblikovanim kolnim portalom iz početka XIX. stoljeća, nastalim na mjestu ranijeg pravokutnog ulaza, oblikovanog u građi ziđa, kojeg nam je dokumentirao Valvasor. Na zaglavnom kamenu lučnog portala uklesana je 1803. godina. Pored portala odlično je sačuvana i jedna puškarnica, te dijelovi unutarnjeg stražarskog ophoda. Inače, vanjske su zidine izvorno imale veći broj takvih pravokutnih puškarnica, mjestimično čak nanizanih u dva reda, što je također dokumentirano kod Valvasora. Danas su one zazidane i inkorporirane u začelja obodnih kuća a najbolje su ta dva reda pravokutnih puškarnica još vidljiva na uskom dijelu istočnih vanjskih zidina, koje su spojile *donjon* s palasom.

OPIS PODGRAĐA

Župni stan (k. č. 347), oveća katnica trostrešnoga krovišta prekrivena kanalicom, smješten je na jugozapadnom rubu kršanskog podgrađa. Na njemu danas prevladavaju rekonstruktivne faze XIX. i XX. stoljeća. Unutar njegove okućnice nalazi se cisterna s krunom barokne forme, dokumentirana na prvom katastru uz manju zgradu na k. č. 346. Zapadni zid kuće vjerojatno dobrim dijelom visine predstavlja dio zidina podgrađa. U nastavku župnog ureda pruža se niža katnica dvostrešnoga krovišta (k.č. 347/2). Okviri prozorskih otvora od štokanoga kamena novijeg su postanka (XIX. stoljeće), dok lučni otvor prizemlja svjedoči o renesansnom porijeklu ove zgrade. Začelje kuće u stvari je obrambeni zid podgrađa. Možda je riječ o zgradi koja je kod Valvasora prikazana kao usamljena jednostrešna prigradnja uz jugozapadne zidine. Iduća je u nizu kuća prigradenih uz zapadne gradske zidine, katnica na k.č. 348. Ima dvostrešni krov prekriven kanalicom s drvenim potkrovnim vijencem. Pri adaptaciji u XX. stoljeću (negdje između dva svjetska rata)

²⁵ Na vrlo slične puškarnice nastale negdje polovicom XVI. stoljeća, nailazimo u obližnjem mletačkom Plominu, ali i na zidinama Novog Lupoglava iz razdoblja druge četvrtine XVII. stoljeća,.

zazidavani su stari otvori glavnog pročelja (XVII. st.) a otvarani novi, s rasteretnim lukovima od opeke. Na zapadnom zidu, ostatku gradskih zidina, sačuvana je puškarnica a na pročelju uho. Na k.č. 349, 350 i 351 također se nižu tri kuće, koje kao začelje koriste zidine podgrađa. Dijelom su ruševine bez krova a u dijelu je sačuvan dvostrešni krov prekriven kanalicom. Ističu se detaljima prijelazne kasnogotičko-renesansne arhitektonske plastike poput izvornog masivnog, renesansnog lučnog otvora prizemlja, sada skrivenog iza drvene stolarije, prozorskog otvora s klupčicom skošenoga podnožja i sl. U sjeverozapadnom uglu zidina (danas k.č. 352/1) nalaze se preostaci kuće porušene do nivoa partera. U zarušenom nasipu vjerojatno je sačuvan značajan dio nekadašnjeg prizemlja i zidina.

Nakon urušenog dijela, slijede dobro očuvane zidine sjevernoga pravca pružanja, uz koje su prizidane kuće na k.č. 353/1 i 353/2 te 354. Potonja s kućnim brojem 22 ima kameno vanjsko stubište «na voltu», s masivnim poklopnicama parapeta. Riječ je o dobro očuvanim katnicama dvostrešnoga krovišta prekrivenog kanalicom. Oblikovane su u baroknoj tradiciji, koliko je njihova tradicijska obličja moguće opisivati stilskim kategorijama. Od specifičnosti valja im istaknuti profilirane kamene konzole potkrovnoga vijenca.

Sjeveroistočni se krak nastavlja do gradskih vrata. Na zapadu započinje s ožbukanom katnicom na k.č. 355. Kuća je možda starijeg postanka, no danas su na glavnom pročelju vidljivi isključivo novi, kameni okviri fasadnih otvora (XIX. stoljeće). Na začelju ove kuće izvrsno su sačuvane gradske zidine. Slijedi ruševna kuća na k.č. 356. Na njezinom je začelju sačuvan jedan, sada zazidani, stariji prozorski otvor i puškarnica. Na k.č. 357 nalazi se ožbukana dvokatnica krovišta prekrivenog kanalicom. Ima konkavni, žbukani potkrovni vijenac i druge detalje oblikovanja XIX. stoljeća. U donjem dijelu začelja dobro je, usprkos recentnih betonskih prigradnji, sačuvan ostatak prvotnog obrambenog prstena. Na isti je način izvedena kuća na k.č. 358/1 (glatka žbuka, visoki prozorski otvori okvira od štokanog kamena, veliko vanjsko stubište). Na začelju ove kuće nedavno je probijen zid i izveden aneks sa sanitarnim čvorom, koji je praktično jedina veća prigradnja uz vanjski prsten zidina. Katnica s vanjskim stubištem na k.č. 358/2 u začelju ima sačuvanu puškarnicu.

Posljednja se u sjeveroistočnom nizu nalazi nedavno sanirana loža ili kašća, prizemnog dijela pročelja raščlanjenog trima robusnim renesansnim lukovima, središnjim ulazom i parom širih pobočnih otvora. Katni dio pročelja raščlanjen je parom pravokutnih prozorskih otvora a po sredini ga kruni dimnjak ložišta, smještenog na katu. Južni, bočni pogled, raščlanjen je jednim lukom prizemlja, koji se nadovezuje na raščlambu pročelja i

katnim pravokutno oblikovanim ulazom, do kojega vodi novo vanjsko stubište.²⁶ Loža je izvrsno položena pokraj gradskih vrata, pročelja okrenutog prema nekadašnjem trgu. Začelje lože izvorno je u visini kata bilo raščlanjeno parom malenih četvrtastih prozorčića izvedenih masivnim kamenim gredama. Osim profilacija otvora, bolje su obrađeni i masivni ugaoni klesanci, dok je preostatak zida građen priklesanim lomljenjem uz obilnije korištenje veziva. To nije slučaj na dobro uslojenom zidu začelja, koje predstavlja integralni dio zidina. Kršanska kašća dobro predstavlja narav ovakve reprezentativnije, no ipak posve pučke gradnje, na području istočne Istre u doba renesanse. Sličnoga je oblikovanja nešto raskošnija boljunska kašća, s prizemnom ložom raščlanjenom robusnim stupovima ali i niz boljunskih kuća čiji su detalji oblikovanja arhitektonske plastike podudarni onima kršanske kašće, pa je vjerojatno riječ o istoj lokalnoj graditeljskoj radionici. Škola na k.č. 369 veća je katnica dobro očuvanog obodnog zida bez krovišta i međukatne konstrukcije. Zidana je na prijelazu XIX. u XX. stoljeće no još uvijek korištenjem tradicionalnih tehnikama i materijala.

Naseljena kuća na k.č. 360/1,2,3,4 (Kršan k. br. 19) ima podrum, prizemlje i potkrovlje. Matični dio kuće prekriven je dvostrešnim krovom s kanalicom a prigradnje jednostrešnim krovom, također s kanalicom. Kuća ima bogatiju baroknu arhitektonsku plastiku dijela fasadnih otvora a osobito se ističu povijene kamene konzole potkrovnoga vijenca. Na jednostrešnom aneksu sačuvan je zazidani renesansni lučni otvor što ukazuje na slojevitost gradbenih faza. Na prizemnici bez krova (361/1) uočava se faznost, u rasponu od renesanse do adaptacija u baroku i XIX. stoljeću. Na k.č. 361/2 ožbukana je kuća dvostrešnog krovišta prekrivenog crijepom. Nema osobitosti. Vidljivi otvori su novijeg datuma. Vjerojatno se ovdje radi o adaptaciji ranije stambene građevine u štalu. Opisane kuće tvore niz, položen južno od kuća prigradenih uz sjeverne zidine.

Južnije, paralelno s prethodnim nizom, uz južni rub puta koji je od glavnih vrata vodio kroz središte podgrađa prema zapadu, pruža se jedan od najstarijih stambenih nizova podgrađa. Na k.č. 367 nalazi se katnica bez krovišta stambenog ulaza smještenog na zabatnom zidu, orijentiranom direktno prema gradskim vratima. Arhitektonska plastika upućuje na razdoblje baroka, no kako je kuća sastavni dio niza renesansnih karakteristika, vjerojatno su ovdje izvorni otvori bili naknadno zamijenjeni sadašnjima. Na k.č. 366 detalji izvornog renesansnog oblikovanja poput polukružnog portala sačuvani su na udužnom, sjevernom pročelju a naziru se i na idućoj kući u nizu (k.č. 365). Na k.č. 364/4 niz zaključuje ruševna katnica bez osobitosti.

²⁶ Prvotno je bilo vrlo usko i konstruirano od rustično klesanih pragova.

Sjevernije, direktno podno župne crkve i u nastavku zvonika približno na k.č. 364/1 (katastar ovdje nije precizan) nalazi se omanja prizemnica opremljena s dva otvora štokanih kamenih okvira (kasno XIX. stoljeće). Prema tradiciji služila je kao mesnica i povremeni zatvor za one koji su pretjerali s pićem u doba pučkih zabava. Svakako je podignuta nakon zvonika, koji je iz početka XIX. stoljeća. U poklopnici ogradnog zida tik do mesnice nalazi se fragment predromaničkog pluteja, ukrašen učvorenim troprutim kružnicama.

Na k. č. 364/2 i 363/2 nalaze se katnice znatnije pregrađene u XIX. stoljeću. Na potonjoj se ističe tradicijsko zidano ognjište kata, koje počiva na konzolama istaknutima na pročelju. Posljednja je u nizu prizemnica s podrumom na k.č. 363/1. Prekrivena je dvostrešnim krovom s kanalicom i ožbukana zaglađenom žbukom. Nosi karakteristike ranog XIX. stoljeća iako se vjerojatno radi o adaptaciji ranije gradnje. U kući je smješten župski arhiv u kojem je nađen jedan od prijepisa Istarskog razvoda. U čitavom podgrađu vidljiva su područja provedenih nasipavanja, pa se može pretpostaviti da je izvorna situacija, zbog konfiguracije terena, bila izrazitije kaskadna.

PRIJEDLOG KRONOLOGIJE RAZVOJA I USPOREDBE S PRIMJERIMA U OKRUŽJU

Detaljna analiza očuvane graditeljske baštine, uspoređene s raspoloživim grafičkim izvorima, pokazala je niz nepoznatih detalja koje je s dozom opreza moguće povezati s onim što se o kršanskom kaštelu navodi u historiografiji.²⁷ Ona je bila nužna i zbog žalosnog sadašnjeg stanja kaštela, razornog procesa otuđenja arhitektonske plastike kojem je izvrnut zadnjih desetljeća i stalnog urušavanja njegovih dijelova.²⁸ Ovdje je prvenstveno potrebno osvrnuti se na interpretaciju materijalnih ostataka, osobito niz novih nalaza, evidentiranih provedenom konzervatorskom analizom i izradom konzervatorskog arhitektonskog snimka

²⁷ Opsežna de Franceschijeva studija povijesti Pazinske grofovije i njegovi raniji članak o gospodarima Kršana, temeljni su historiografski radovi koje slijede svi kasniji autori. Usp. De Franceschi, 1964, isti, 1936, 214-234. U nas je često korišten neprecizan i ne baš pouzdan povijesni pregled H. Stembergera (1983.). Alisi oslanjajući se na de Franceschija donosi par sažetih natuknica kronologije gradnje, Alisi, 1997, 33. Prvi kraći opis kaštela donosi Fučić, 1953, 91. Izgled kaštela donosi i Foscan, 1992, 223-228. Vrijedna je nepublicirana urbanistička analiza Nefata, Petronijevića Radolovića i Vareška (1994). A. Mohorovičić ga spominje u svojem pregledu i vrlo kratko mu opisuje smještaj, Mohorovičić, 1997, 94.

²⁸ Posljednjih su godina provedeni pripremni zaštitni radovi, čišćenje vegetacije koja je destruirala zide *donjona*, raščišćavanje unutrašnjosti i podizanje zaštitne skele u palasu, no nije uslijedila i konkretizacija sanacijskih zahvata na zidu.

(Barada, Bradanović, 2002, Huić, Milković, Purišić, 2004).²⁹ Predromanička skulptura može značiti postojanje ranosrednjovjekovnoga naselja i implicirati postojanje kasnoantičkog naselja, no ne bi trebalo žuriti s takvim zaključcima, čak da i postoji dokaz o njezinom nalazu unutar zidina kaštela. Uz to, skulptura je uzidana kao poklopnica zida koji nije raniji od XIX. stoljeća. Preseljenja ovakvih artefakata događala su se u XIX. ali i ranijim stoljećima, zbog raznih, sakupljačkih, estetskih ali i simboličkih razloga, te potrebe naglašavanja kontinuiteta kulta. Predromanička pleterna skulptura uzidana je i u parapetu stubišta ostataka pavlinskog samostana sv. Marije na Čepićkom jezeru, dakle na obližnjoj poziciji koja geografskim smještajem pokazuje znatno veći potencijal mogućega kontinuiteta iz kasne antike u rani srednji vijek.³⁰ Ne samo ova okolnost, već i sam prvi spomen Kršana u drugoj polovici XIII. stoljeća, koji se daleko bolje uklapa u sliku uspona ovoga tipa utvrđenih naselja u razvijenom srednjovjekovlju, zahtijevaju arheološku potvrdu.

Sam glavni *donjon* kao pretežno rana, još očuvana građevna struktura, relativno je kasnoga postanka, s brojnim detaljima koji stilski već upućuju i na gotičko razdoblje, no općim izgledom, zbog kojega ga tipološki možemo definirati kao zdanje podignuto u romaničkoj tradiciji. Ništa na terenu ne ukazuje da je mogao biti podignut prije XIV. stoljeća. Primjerice, u gradnji ne nalazimo izrazito srpastih i manjim odsječcima konstruiranih lukova i sličnih elemenata kojih nalazimo na nekima, u Istri još sačuvanim utočišnim kulama poput one momjanskoga kaštela. Najbliži uzor svakako mu je predstavljao danas u znatno sniženom obliku sačuvani glavni obrambeni toranj Pazinskoga kaštela. Ostatke sličnih tornjeva nalazimo u Pazu i obližnjem Gradinju.³¹ Toranj takve visine je poput svojih uzora i parnjaka imao izrazito izvidničku funkciju, pa se tako s njega vizualno mogao kontrolirati i Plomin, kao što je i plominski zvonik imao ne samo sakralnu, već naravno i izvidničku funkciju, pa i konkretnu defenzivnu ulogu u sustavu tamošnjih fortifikacija. Temeljem analogija, logično je pretpostaviti romaničku osnovu, na kojoj su nicali danas očuvani gotičko-renesansni dijelovi kršanske utvrđene feudalne rezidencije, no za njezinu bi potvrdu trebalo izvršiti arheološko

²⁹ U višegodišnjem istraživanju Kršana osobito mi je pomogao gosp. Klaudio Lazarić, član poglavarstva zadužen za kulturu općine Kršan, na čemu mu se i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

³⁰ U Čepiću je evidentiran i antički nalaz, žrtvenik posvećen Silvanu. Usp. Matijašić, 2005, 2. Uz to, postoji i spomenuta tradicija o preseljenju oltara iz pavlinske crkve, pa je prilikom rušenja redovničke crkve i ovaj fragment, možda nađen u zidu, mogao biti prenesen u Kršan.

³¹ Sam de Franceschi vjeruje u začetke gradnje kaštela početkom XIV. stoljeća. Kao okvirni grafički prikaz mogu poslužiti shematizirani tlocrti koje donosi De Franceschi te karte, tlocrt i fotografije kod Foscan. Usp. De Franceschi, 1964, 253, 256, 279-280. Foscan, 1992, 208-213.

istraživanje.³² Već početkom XIV. stoljeća spominje se kapela sv. Ivana Krstitelja, čija ubikacija nije moguća bez arheološkog zahvata.³³

Početkom XV. stoljeća Ivan (a ne Julije) Kršanski vjerojatno podiže crkvu sv. Jakova podno grada. Reljef njegove nadgrobne ploče, smještene na povlaštenom središnjem mjestu u ovoj crkvi, radionički je blizak onima s pročelja Pazinskoga kaštela, tako se pridružujući se nizu poveznica Kršana i Pazina. U ovom je razdoblju utvrđena plemićka rezidencija vjerojatno stala poprimati danas prepoznatljive obrise. U kasnogotičkom razdoblju, XV., ili, uzevši u obzir prilike u širem okruženju i prethodno opisane stilske indicije na koje upućuje arhitektonska plastika, čak i XVI. stoljeću, ova je glavna obrambena kula ojačana križno-rebrastim svodom, nosačem završne platforme.³⁴ Na prožimanje prijelaznih, kasnogotičko-renesansnih oblika upućuju sjeverozapadna i jugoistočna kula, te prizemlje, prvi kat i preostaci drugoga kata palasa, mada opći izgled pretežno upućuje na gotiku. Osobito su karakteristične izduljena jugoistočna i sjeverozapadna kula, na kojima se još nazire stambena funkcija gornjih katova, mada su upravo ti dijelovi na njima izrazitije preinačeni, na prvoj u XIX. stoljeću a na drugoj u baroku. U razdoblju kasnoga srednjovjekovlja i ranoga novog vijeka, koje se poklapa s vladavinom gospode Kršanskih, za skromne se prilike ovoga kraja, radilo o raskošnom zdanju. O tome nam svjedoče i sekundarno upotrijebljeni preostaci arhitektonske plastike poput jednog kasnogotičkog portala ugrađenog u pročelje kuhinje za poslugu iz XIX. stoljeća i luka ranorenesansne monofore uzidanog u jugoistočnu kulu. Čak i ovi skromni djelići otkrivaju prožimanje različitih kulturnih utjecaja, jer je portal izveden u kontinentalnom duhu a ranorenesansna profilacija monofore na način izrazito obilježen mletačkim utjecajem, kako se tada u Istri klesalo najčešće samo u obalnim gradovima. Sjeverozapadna je kula i u ovoj fazi bila prohodna, pa su u njoj dobro sačuvani svođeni propugnakul, prostorije straže i tamnica. Spomenut je i preostatak moguće velike berteske nad glavnim portalom. I u ovom razdoblju, mnogim opisanim elementima poput načina izvedbe svodova i detalja arhitektonske plastike, uzor možemo naći na Pazinskom kaštelu, kao logičnom predlošku i izvoru utjecaja. Karakteristične su za ovo razdoblje intenzivnog fortificiranja kruškolike puškarnice postavljene u lučnim nišama za vatreno oružje, kojima su ojačani prsobrani *donjona* i one u formi položenog pravokutnika, kasnogotički skošenih

³² Teritorijalno blizak primjer očuvanosti ranijih struktura predstavlja Kostel ili Pietra Pelosa, smješten između područja Oprtlja, Zrenja i Buzeta. Ondje je u sklopu neposrednog ulaza u kaštel, izvrsno očuvan uski unutarnji propugnakul u kojem su branitelji kroz mudro postavljene strijelnice lako mogli eliminirati uljeza a s vanjske su strane zidina vidljivi ostaci vanjskoga sustava višestrukih zapora koji su branili ulaz u kaštel.

³³ De Franceschi, 1964, 280.

³⁴ Na ovo bi razdoblje mogao upućivati i povijesni podatak o refortifikaciji provedenoj početkom XVI. stoljeća u vrijeme Gaspara Krsanskog, De Franceschi, 1936, 226-227.

bridova. I ove zahvate možemo povezati s vlašću Kršanskih i za njih, osim spomenutog Pazina, postoji i niz drugih paralela u bližem okružju, započevši od relativno očuvanih ruševnih zidova Paza, pa i minijaturnog Posrta ili Šabeca pokraj Belaja i nastavivši preko izgleda Kožljaka i Lupoglava, dokumentiranih kod Valvasora. Kada je riječ o unutarnjoj, utvrđenoj plemićkoj rezidenciji, to su vrlo slične forme visokog ziđa s berteskama i pravokutnim kulama koje često u gornjim katovima imaju stambene prostorije. Zadržavši srednjovjekovnu zgusnutiju formu, kršansko je unutarnje utvrđenje koncepcijski različito od boljunškoga, na kojem je pri naknadnim pregradnjama izrazito prevladao renesansni koncept tabora cilindričnih kula, zidina skošenih podnožja i velikog dvorišta, koje je imalo zadaću primanja stanovništva iz nebranjenog podgrađa i okolnih sela. Nalik boljunškome, koncipiran je renesansni kaštel s cilindričnim kulama u Šumberu. Zidan je rustičnije, lomljencem, no ovdje ga spominjemo jer je u obliku i položaju strijelnica slijedio primjer kršanskog kaštela, kao svojeg svojevrsnog kulturnog središta.

Odlično sačuvan vanjski obrambeni zid kojim je utvrđeno cjelokupno podgrađe Kršana nastao je u XV. i XVI. stoljeću. Pruža se u relativno pravocrtnoj formi heksagona. Koliko se danas nazire, građen je dobro uslojenim kvadrima, neznatno slabije obrađenim od onih kakvima su zidane kule utvrđene plemićke rezidencije. Na njemu su danas mjestimično vidljive puškarnice izvedene u građi ziđa i u formi uspravljenog pravokutnika. Cjelovito izveden obrambeni sustav, koji je obuhvaćao crkvu i sve kuće u podgrađu utvrđene plemićke rezidencije, nema tipološki blisku paralelu u bližem okružju nekadašnjeg područja Pazinske grofovije.³⁵

Renesansno oblikovanje ima loža s kašćom, prostorijom na katu u kojoj se čuvala desetina. Prigrađena je pokraj ulaza u utvrđeno podgrađe s unutrašnje strane zidina. Pročeljem je bila orijentirana prema poljani, glavnom stjecištu, podno ulaza u utvrđenu plemićku rezidenciju. Ona nalikuje boljunskoj loži, koja ima nešto raskošnije pročelje, s arkadama na stupovima, no radi se o tipološki istoj gradnji rastvorenog prizemlja i relativno zatvorenog kata kojem se prilazilo bočnim vanjskim stubištem. Lože su zidane na isti način, priklesanim lomljencem (izuzevši začelje kršanske koje predstavlja integralni dio zidina) uz uporabu ugaonih klesanaca i masivne arhitektonske plastike. Prema uzoru na kršansku ložu nastale su nešto kasnije i znatno rustičnije njezine sljedbenice u Šumberu i Kašćergi. Na dijelu se kuća u kršanskom podgrađu, najčešće u razini prizemlja a ponegdje i na katu, još se dobro uočava

³⁵ Tako je, izgleda, bilo i u prošlosti. Neka su naselja poput Berma imala zametak obrambenog sustava a druga poput Gračišća izrazito renesansne zidine s jakim cilindričnim kulama. Kozjak je također imao izrazitije renesansno koncipirani sustav vanjskih zidina branjen cilindričnim kulama.

karakteristična robusna arhitektonska plastika mjesnih klesara iz razdoblja renesanse. Tadašnje prizemnice i pokoja katnica zidane su lomljencem a bolje su im klesani ugaoni blokovi i okviri otvora. Znatno su rustičnije građene od rijetkih preostalih gotičko-renesansnih kuća pazinskog podgrađa, otprilike jednako poput onih u Boljunu a bolje od onih u Šumberu i Kašćergi.

Svakako je već tada podgrađe bilo urbanistički formirano na specifičan način, u vidu i danas sačuvanih kratkih kućnih nizova, uzdužno položenih uz glavne komunikacije koje su se, oslanjajući se na os glavnog portala, pružale pravcem istok-zapad a dio je kuća već tada bio prislonjen uz zidine. Usporedbe radi, gotovo susjedni i suparnički mletački Plomin, u istom se razdoblju urbanistički razvijao bitno drugačije. Ondje je još nejasno gdje se nalazila prvotna citadela, no vjerojatno je to bila pozicija tik do glavnih gradskih vrata, na mjestu današnje župne crkve Bl. Dj. Marije, gdje se i danas raspoznaju impresivni tragovi snažnih gotičko-renesansnih fortifikacija. No Plomin je već u razdoblju romanike bio zaštićen prstenom zidina, koje su naslanjajući se na živac pratile konfiguraciju terena, moguće i prsten pretpovijesne gradine. Unutar grada nastajali su kućni nizovi, otprilike orijentirani pravcem jugozapad-sjeveroistok, okomito položeni u odnosu na dulje stranice prstena zidina. Nizovi su se razvijali s tendencijom oblikovanja slijepih androna, te nadalje, u razdoblju baroka, izrazitijim zatvaranjem u blokove, čiji su sastavni dio činila minijaturna dvorišta, ograđena visokim zidom, što sve ukazuje na bitno različitu kulturu življenja.³⁶ Na plominskim kućama uočavaju se izrazito stilski: romanički, gotički, renesansni i barokni detalji obrade arhitektonske plastike, što u kršanskom pučkom podgrađu nije toliko izraženo i stratigrafski slojevito. Plomin je u XV., XVI. i XVII. stoljeću postupno refortificiran izgradnjom novog sustava zidina, koji je obuhvatio stare. Nove su zidine ondje podrazumijevale i formiranje složenijih višestrukih sustava zapora. Baš kao na plominskim kućama i na tamošnjim se zidinama, temeljem izrazito karakterističnih detalja gradnje i ukrašavanja, poput skošenih podnožja i polukružnih vijenaca, vrlo precizno može očitati stilsko razdoblje u kojem su nastajale. Dobro očuvana plominska unutarnja glavna vrata, koja kruni stražarski podest sa prsobranom i strijelnicama, vrlo su bliska načinu konstrukcije zidina vanjskog obrambenog prstena kršanskog kaštela mada su zidana nešto slabijom tehnikom.³⁷

Praktično još uvijek pretežno kasnogotička slika Kršana, još nam je u drugoj polovici XVII. stoljeća dokumentirana u glasovitom Valvasorovom djelu. On nam je tekstom opisao

³⁶ Težnja za formiranjem unutarnjih dvorišta opće je mjesto u urbanizaciji naselja sjevernog Jadrana, no možda je u Plominu bila diktirana i zaštitom od ovdje poslovično snažnih naleta bure.

³⁷ Tlocrt i nacrt pročelja ovih vrata donosi L. Foscan a grb koji datira njihov dovratnik u polovicu XVI. stoljeća T. Vorano i G. Radossi. Usp. Radossi, Vorano, 2003, 305. Foscan, 2003, 234-235.

naselje na uzvisini okruženo vinogradima i prstenom zidina, prema njegovom sudu malenim i lošim kućama trgovišta, utvrđenom plemićkom rezidencijom, visokih i masivnih, no zastarjelih zidina s kapelom koja je bila cilj flagelantskih procesija te malenim i lošim sobama. Prema priloženoj ilustraciji, čija je vjernost stvarnoj terenskoj slici višestruko dokazana, prethodno provedenom analizom a prvenstveno brojnim zabilježenim i danas sačuvanim detaljima, kaštel je i dalje formalno funkcionirao kao utvrđeni dvorac s podgrađem i trgovištem, no ozbiljnije se održavao niski vanjski prsten zidina. Zapuštene su i ruševne bile tri zastarjele visoke kule kaštela, *donjon* te one dvije na jugu, dok je prohodnoj kuli bila naglašena stambena funkcija. Ona je, uz izvorne puškarnice, tada pri vrhu imala i niz većih, sudeći prema oblikovanju renesansnih prozorskih otvora. Palas je bio prekriven jednostrešnim krovom. Na sjevernom pročelju palasa kod Valvasora je prikazan kasnorenesansni prozorski otvor čiji su tragovi i danas ondje vidljivi.³⁸ Po Uskočkim ratovima dolazi do još jednog popravka i ojačavanja kaštela, izvedbom kamenih skošenja pod istočnim zidom, koja su dijelom sadržavala karakteristične klesance neke ranije fortifikacije, možda dijelova jugozapadne kule. U biskupskoj vizitaciji izvršenoj koncem 1658. godine, uz župnu crkvu sv. Antuna smještenu unutar zidina i crkvu sv. Jakova Apostola izvan zidina, spominje se i kapela sv. Ivana Krstitelja, koja se nalazila unutar utvrđene plemićke rezidencije. Vizitatori su primijetili da je kapela bila vlažna na strani uz zidine kaštela, zbog podnice koja je bila niža od zida. Vlasnik kaštela, barun Andrea de Fin vizitatorima je obećao da će je izdignuti, kako bi otklonio ovaj nedostatak. Može se dakle naslutiti da je izvorna dvorska srednjovjekovna kapela, našavši se u supstrukcijama kaštela, bila dokinuta a nova je vjerojatno bila umetnuta u danas ruševne, više dijelove palasa. Prema izjavi župnika Tome Lazarića, znanog nam i kao utemeljitelja bočne kapele kršanske župne crkve, u općini je tada živjelo oko dvije stotine duša.³⁹ Šezdesetih godina XVII. stoljeća izvedena je postojeća cisterna unutar kaštela.⁴⁰

Proces adaptacije stambenoga prostora feudalčeve rezidencije, kojim su se postupno negirala njezina fortifikacijska svojstva, nastavljen je u XVIII. stoljeću, pod upravom obitelji Rampel i dell' Argento. U vrijeme potonjih, natpisom je u 1776. godinu datiran zahvat proboja otvora na jugoistočnoj kuli. To je možda i vrijeme još jedne adaptacije i opremanja završnoga, stambenoga kata prohodne kule novim prozorskim otvorima. Tada se odvijalo prethodno opisano proširenje crkve na račun dijela južnih zidina. U doba kasnoga baroka, u

³⁸ Valvasor, 1689, XI. 301, list 107.

³⁹ N. Kudiš-Burić, N. Labus, 2005, 138-145.

⁴⁰ Tada je prema de Franceschijevoj genealogiji vlasnik još mogao biti Andrea de Fin a mogao je već nastupiti i Wolfgang Engelbert grof od Auersperga. Logično bi bilo potonje, da je novi vlasnik poduzeo investiciju. Usp. de Franceschi, 1936, 232.

duhu između stilskog i tradicijskog pregrađen je dio kuća kršanskoga kaštela. Nadograđene su katovima, opremljene novim, većim kamenim okvirima fasadnih otvora, vanjskim stubištima i konzolama potkrovnih vijenaca. Sudeći prema novom načinu izvedbe potkrovnih vijenaca, vjerojatno je tek u to doba tradicionalni biljni pokrov na kućama u podgrađu, ustupio mjesto kanalici.

U prvoj polovici XIX. stoljeća Dvorište kaštela dobilo je novo opločenje i vijenac krune cisterne, kuhinju za posluhu, novi ulaz iz dvorišta u prvi kat palasa, te još jedan reprezentativni ulaz s lučnim portalom i pristupnim stubištem iz pravca župne crkve. Prema inicijalima na vijencu krune cisterne i obližnjem nadvratniku, Kršanom je tad već upravljao Giuseppe Susanni.⁴¹ Kasnije je nastavljeno širenjem i nadogradnjom viših etaža palasa, fenestracijom dotadašnjeg obrambenog zida, izgradnjom nad zidinama, te uključenjem jugoistočne kule u stambeni prostor palasa. Nastavljeno je i s adaptacijama i nadogradnjama kuća u podgrađu koje su dobile i novu žbuku pročelja, no bilo je iznimno malo novogradnji ili radikalnijih pregradnji, koje bi zadirale u davno postavljenu urbanističku osnovu. Za razliku od stoljećima napuštenih i razgrađenih srednjovjekovnih gradova poput obližnjeg starog Lupoglava (Mahrenfelsa) u kršanskom su feudalnom burgu njegovi posljednji gospodari plominski veletrgovci Tonettijevi živjeli se sve do u prvu polovicu XX. stoljeća.⁴² Danas je nekadašnja utvrđena plemićka rezidencija napuštena i vrlo ruševna. Ruševan je i dobar dio podgrađa u kojem su stalno nastanjeni župnik i svega nekoliko obitelji.

GRADITELJSKI RAZVOJ KRŠANA

Marijan BRADANOVIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, Trg I. Klobučarića 1, 51 000 Rijeka
e-mail: mbradanovic@ffri.hr

SAŽETAK

Detaljnou terenskom deskripcijom i komparativnom analizom postojećega stanja s arhivskim grafičkim i pisanim izvorima rekonstruirano se izgled kršanskoga kaštela, osobito

⁴¹ Koji je do posjeda došao nasljedstvom preko majke. De Franceschi, 1964, 285.

⁴² Kao karakterističan primjer defortificiranja i adaptacije kaštela u ladanjski dvorac ovu sam fazu graditeljskog razvoja Kršana ukratko opisao u kontekstu osvrta na tipologiju istarskoga ladanjskoga graditeljstva. Usp. Bradanović, 2006, 183-194.

njegove gotičko-renesansne faze, u kojoj se prostorno razvio do opsega u kojem nam je ostao sačuvan do naših dana. Opisuju se prvotna faza *donjona*, podignutog u romaničkoj tradiciji i njegovo kasnogotičko ojačanje, kada je zupčasti prsobran zatvoren nišama s kruškolikim puškarnicama a završna je platforma dobila križno-rebrasti svod. Nadalje se opisuje izvorni izgled druge dvije preostale kule i one četvrte, čiji su preostaci najvećim dijelom porušeni početkom XIX. stoljeća, palasa, te podgrađa i vanjskog prstena zidina u razdoblju kasne gotike i renesanse. Ističe se izvrsna očuvanost i kvaliteta građenja zidina podgrađa. U stratigrafski jednostavnijem podgrađu, izvrsno je sačuvana urbanistička položenost prvih kamenih kuća koje su ondje podizane u razdoblju renesanse. Na njima su mjestimično iznimno dobro sačuvani preostaci izvorne, robusne arhitektonske plastike. Najbogatije je raščlanjeno pročelje lože prigradene uz unutarnje lice zidina podgrađa, odmah do glavnoga ulaza. Posebno se, komparativno analizira teško dostupna i slabo vidljiva arhitektonska plastika utvrđene feudalčeve rezidencije, preostala na izvornim pozicijama, ali i elementi u sekundarnom položaju, koji naglašavaju kvalitetu kasnogotičke i ranorenesansne faze reprezentativnih stambenih dijelova rezidencije. Prostorna koncepcija i arhitektonsko oblikovanje kršanskoga kaštela uspoređuju se sa primjerima iz bližega i nešto širega okružja, u kojem je naselje povijesno funkcioniralo, osobito u kontekstu izraženih sličnosti kontinentalnog modela utvrđivanja i urbanizacije, te razlikama ali i nekim sličnostima u usporedbi sa susjednim mletačkim područjem. Tako se donose paralele arhitekture i urbanističkih karakteristika pojedinih dijelova i kronoloških slojeva Kršana s Pazinskim kaštelom, Kostelom, Pazom, Gradinjem, Žminjem, Bermom, Kaščergom, Šumberom, Momjanom, Svetvincentom i Plominom. Novu je cisternu utvrđena feudalčeva rezidencija dobila polovicom XVII. stoljeća, Uslijedili su popravci zidina a koncem sljedećega stoljeća izvršena je opsežnija pregradnja jugoistočne i sjeverozapadne kule kaštela. Tada je proširena župna crkva u podgrađu kaštela a prostor za njezino povećanje stvoren je rušenjem zidina. Posljednje su se, stilski definirane pregradnje odvijale u klasicističkom razdoblju prve polovice XIX stoljeća a zatim se nastavilo s procesom svojevrzne defortifikacije kaštela, nadogradnjom palasa i daljnjim probijanjem novih, velikih otvora.

Izvori i literatura:

Archivio di Stato di Trieste: Mappe del catasto franceschino, Chersano, a. 1821.

Državni arhiv u Rijeci: Kartografska zbirka, Pianta del Fiume Arsa in Istria, a. 1771.

Kršan, (1950-1990): Fotototeka riječkog Konzervatorskog odjela, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstva kulture RH

I. Huić, B. Milković, S. Purišić, (2004): Kaštel Kršan, arhitektonski snimak

Alisi, A. (1997): Istria Città minori, Trieste, Italo Svevo.

Barada, M., Bradanović, M. (2002): Kršan, detaljna konzervatorska analiza, Pula, MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Puli (elaborat).

Božičević, S. (2005): Čepičko polje, Istarska enciklopedija, Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 155-156.

Bradanović, M. (1999): Sljedbenik Majstora iz Kranja u službi Serenissime, Acta Bullearum I., Povijesno-umjetnički prilozi obilježavanju petstote obljetnice Crkve Majke Milosrđa u Bujama, Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa, Buje, Pučko otvoreno učilište, 85-92.

Bradanović, M. (2006): Nekoliko primjera ladanja mletačke i austrijske Istre, Kultura ladanja, Zbornik Dana Cvita Fiskovića I, Zagreb, 183-194.

Budinich K. (1984): Arhitektonske studije, Pula-Rijeka, Čakavski sabor - Pula, Istarska naklada - Pula, Otokar Keršovani - Rijeka, Edit - Rijeka, Centro di ricerche storiche - Rovinj, IKRO Mladost – Zagreb.

De Franceschi, C. (1936): I primi signori di Chersano, Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, vol. XLVIII, Pola, 214-234.

De Franceschi, C. (1964): Storia documentata della Contea di Pisino, Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, vol. X, XI, XII n. s. (LXII, LXIII, LXIV della Raccolta), Venezia, Società Istriana di archeologia e storia patria.

Ekl, V. (1994): Živa baština, Rijeka, Izdavački centar Rijeka.

Foscan, L. (1992): I castelli medioevali dell'Istria, Trieste, Italo Svevo.

Isti, (2003): Porte e mura delle città, terre e castella della Carsia e dell'Istria, Rovigno-Trieste, Centro di Ricerche Storiche, Rovigno.

Fučić, B. (1953): Izvještaj o putu po Istri 1949 godine (Labinski kotar i Kras), Ljetopis JAZU, knjiga 57, Zagreb, 67-140.

Isti, (1982): Glagoljski natpisi, Zagreb, JAZU.

Ivančević, R. (1963): Župna crkva sv. Jurja u Oprtlju, Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti 4, Zagreb, 19-44.

Kudiš-Burić, N., Labus, N., priredili (2003): U kraljevskim stranama i pod sv. Markom, Vizitacije u pulskoj biskupiji na austrijskom i mletačkom području 1658 i 1659, Rijeka, Adamić.

Marković, V. (2004): Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri – tipologija i stil, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti.

Matijašić, R. (2005): The iconography of indigenous cults in northern Istria, Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici, Akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb, 1-4.

Milevoj, M. (1987): Kartulini z Labinščini, Labin, Labinska komuna.

Mohorovičić A., (1997): Utvrđeni gradovi i kašteli sjevernog Jadrana, Rijeka, Izdavački centar Rijeka.

Nefat, B., Petronijević, B., Radolović, D., Vareško, V. (1994): Stari grad u Kršanu Programsko – urbanističko rješenje, Pula (elaborat).

Perčić, I., Jenko, V., Poščić, D. (1953): Izvještaj sa službenog puta u Istru (elaborat).

Radossi G., Vorano, T. (2003): Testimonianze e notizie storico-araldiche di Fianona d'Istria, Atti Centro di ricerche storiche – Rovigno, vol. XXXIII, Trieste-Rovigno, 273-330.

Stemberger, H. (1983): Labinska povijesna kronika Povijesne skice Kožljaka – Čepića – Kršana – Šumbera, Labin.

Sušić, Z. (1970): Valvasor o Istri, Dometi, 3, 10, Rijeka, 69-87.

Valvasor, J. W. (1689): Die Ehre der Herzogthums Crain, Laibach, 1689.